

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قلمرو ادبیات حماسی ایران

جلد دوم

فردوسی: حکیم فرزانه طوس

و نامه نامور او: شاهنامه

تألیف:

دکتر حسین رزمجو

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران ۱۴۰۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان‌زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶ تلفن: ۸۳۱۷۱۹۲

قلمرو ادبیات حماسی ایران (جلد دوم)

مؤلف: دکتر حسین رزمجو

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

مدیر تولید و نظارت: سیدمحمدحسین محمدی

مسئول فنی: ربابه ابوظالبی

چاپ اول: ۱۳۸۱، چاپ سوم: ۱۴۰۰

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: گام اول

قیمت دوره دو جلدی: ۲۹۰,۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: رزمجو، حسین، ۱۳۱۱ - ۱۳۹۴.

عنوان و نام پدیدآور: قلمرو ادبیات حماسی ایران / تألیف حسین رزمجو.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸.

مشخصات ظاهری: ج ۲.

شابک: ج ۱: 978-964-426-164-0؛ ج ۲: 978-964-426-174-9؛ دوره (چاپ سوم): 978-622-7689-10-5

۹-9-978-622-7689-09-9؛ ج ۲ سوم: 978-622-7689-11-2

یادداشت: ص. ع. به انگلیسی: Hossein Razmjoo, the realm of Iranian epic literature

یادداشت: چاپ قبلی: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: سخن گستر، ۱۳۸۱.

یادداشت: ج ۲ (چاپ دوم: ۱۳۸۸).

یادداشت: ج ۱ و ۲ (چاپ سوم: ۱۴۰۰) (فیبا).

یادداشت: نمایه.

مندرجات: ج ۱. مباحثی درباره: حماسه، اسطوره، حماسه‌های معروف جهان... حماسه‌سرایی در دوران

معاصر.

ج ۲. فردوسی، حکیم فرزانه طوس و نامه نامور او: شاهنامه.

عنوان دیگر: شاهنامه. شرح.

موضوع: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹ - ۴۱۶ق. شاهنامه -- نقد و تفسیر

موضوع: ادبیات فارسی -- مجموعه‌ها

موضوع: ادبیات حماسی ایرانی

شناسه افزوده: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹ - ۴۱۶ق. شاهنامه. شرح

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رده بندی کنگره: ۱۳۸۸ ق۸/۴۰۳/۴ PIR۴۰۰۳

رده بندی دیویی: ۸/۸۰۸۰

شماره کتابشناسی ملی: ۱۹۹۱۴۶۶

فهرست مطالب

پیشگفتار	پانزده- بیست و دو
علامات اختصاری که در کتاب حاضر به کار رفته است	بیست و سه
در بزرگداشت حکیم ابوالقاسم فردوسی	۱-۳

دفتر نخستین: فردوسی، حکیم فرزانه طوس

بخش اول از دفتر نخستین: نمایی از زندگانی فردوسی

۹-.....	- نام، کنیه، نام خانوادگی؛ اسم پدر؟
۹-۱۰.....	- زمان تولد
۱۰.....	- زادگاه
۱۰-۱۲.....	- تبار، خاندان، همسر و فرزندان
۱۲-۱۴.....	- تحصیلات و معلومات
۱۴-۱۸.....	- دوستان و آشنایان فردوسی در روزگار او
۱۸-۲۰.....	- مسافرت‌های فردوسی
۲۰-۲۳.....	- سال وفات، محل دفن و ساختمان آرامگاه استاد طوس
۲۳-۲۵.....	- مآخذ و پی‌نوشتها
۲۵-۲۶.....	- کتابنامه

بخش دوم از دفتر نخستین: دیانت و جهان‌بینی حکیم فرزانه طوس

۲۹.....	- جهان‌بینی توحیدی فردوسی
۲۹-۳۰.....	- تجلی روح خداپرستی فردوسی در دیباچه شاهنامه و دیگر جاهای آن
۳۰-۳۱.....	- از بزمهای هفتگانه انوشیروان
۳۱-۳۲.....	- دو اصل نبوت و امامت در اندیشه فردوسی
۳۲-۳۴.....	- احساسات پرشور استاد طوس نسبت به امام علی(ع)

- ۳۴..... اصل معاد یا رستاخیز در شاهنامه
- ۳۴-۳۷..... اصل عدل و عدالت و ظلم‌ستیزی در اعتقادات فردوسی
- ۳۷-۴۱..... آراء مختلف درباره فردوسی: آیا او شیعه امامی، زیدی یا اسماعیلی است؟
- ۴۱-۴۲..... نظریات بی‌پایه بعضی از خاورشناسان درباره دیانت استاد طوس
- ۴۲-۴۳..... آیا فردوسی مبلغ آیین مجوسان و گبرکان بوده است؟
- ۴۳..... جمع‌بندی و نتیجه مباحث مذکور
- ۴۳-۴۶..... مآخذ و پی‌نوشتها
- ۴۷-۴۹..... کتابنامه

بخش سوم از دفتر نخستین: شعوبیت و ایراندوستی فردوسی

- ۵۳..... وطن‌دوستی و شعوبیت فردوسی
- ۵۳-۵۴..... عنوان «شاعر ملی» برای استاد طوس
- ۵۴..... ارادت و علاقه فردوسی به نژاد ایرانی و ایرانزمین
- ۵۴..... سخن پیامبر اکرم(ص) درباره شایستگی ایرانیان
- ۵۵..... احیای تاریخ باستان و مفاخر و اسطوره‌های آن توسط فردوسی
- ۵۵-۵۸..... هم‌نوایی استاد طوس با هواداران نهضت شعوبیه
- ۵۸-۵۹..... واکنش‌های «موالی» یا ایرانیان تحقیر شده توسط حکام جابر عرب ضد اسلام
- ۵۹-۶۰..... چند رخداد تاریخی درباره هتک حرمت ایرانیها و حقیر شمردن آنان
- ۶۰-۶۲..... از دلایل شیعه شدن ملت ایران و هواداری آنها از تشیع علوی
- ۶۳..... فردوسی فریاد زمانه و بیانگر عصیان ایرانیان عصر خویش در برابر بیگانگان است
- ۶۳-۶۴..... خروش ایراندوستی فردوسی
- ۶۴-۶۵..... مآخذ و پی‌نوشتها
- ۶۵-۶۶..... کتابنامه

بخش چهارم از دفتر نخستین: فردوسی و ارتباط او با دربار غزنه

- ۶۹-۷۰..... غزنویان و معاصر بودن فردوسی با دوره سلطنت محمود غزنوی
- ۷۰-۷۱..... عواملی که موجب تقدیم شاهنامه به سلطان محمود شده است
- ۷۱-۷۵..... واکنش منفی محمود در برابر کار عظیم استاد طوس یا شاهنامه
- ۷۶..... عاقبت کار فردوسی در دربار غزنه
- ۷۶-۷۷..... آیا شاهنامه با هدف گرفتن صلح محمود غزنوی سروده شده؟
- ۷۸-۸۱..... افسانه‌هایی را که برای فردوسی در طول تاریخ ساخته‌اند
- ۸۱-۸۳..... شواهدی از مقدمه شاهنامه بایسنقری
- ۸۳-۸۴..... مآخذ و پی‌نوشتها

کتابنامه ۸۴

بخش پنجم از دفتر نخستین: واکنشهای استاد طوس در برابر محمود غزنوی و فرجام..

- استقبال فردوسی از آوارگی پیرانه‌سر و فرجام غم‌انگیز زندگانی او ۸۷-۸۸
- مرگ غم‌انگیز و غریب‌گونه حکیم فرزانه طوس و داستان منع دفن جنازه او در گورستان مسلمانان ۸۸-۸۹
- خواب دیدن شیخ عطار فردوسی را و آمرزش او به لطف خداوندی ۸۹-۹۰
- آیا هجوتامه محمود غزنوی، از آن فردوسی است؟ ۹۰-۹۲
- جو سیاسی حاکم بر دربار غزنه و روحيات سلطان محمود ۹۲-۹۴
- کل ابیات هجوتامه ۹۳-۹۸
- مآخذ و پی‌نوشتها ۹۸-۱۰۰
- کتابنامه ۱۰۰

بخش ششم از دفتر نخستین: دیدگاهها- آراء مخالفان و هواداران فردوسی-

- اول- مخالفان و منتقدان فردوسی ۱۰۳
- ۱- احمدبن حسن میمندی وزیر سلطان محمود ۱۰۳-۱۰۴
- ۲- شاعرانی چون: فرخی سیستانی، منوچهری دامغانی، معزی نیشابوری، ارزقی هروی، عطار نیشابوری و ۱۰۴-۱۰۶
- ۳- ناظم ناشناخته مثنوی یوسف وزلیخا، ظهیر فاریابی و محمدبن علی شبانکاره‌ای ۱۰۶-۱۰۸
- ۴- آشوب هندی و داوری غیرمنصفانه او نسبت به استاد طوس ۱۰۸-۱۱۰
- ۵- منتقدی از نوسرایان ۱۱۰-۱۱۲
- دوم- هواداران و ستایشگران فردوسی ۱۱۲

الف- بزرگداشت فردوسی در شعر شاعران ایرانی- از قدیمترین ازمه تا عصر حاضر:

- از قدما: اسدی طوسی، سعدی شیرازی، اوحدی مراغه‌ای، شرف‌الدین علی یزدی، عبدالرحمن جامی، شاه داعی شیرازی، ادیب‌الممالک فراهانی ۱۱۳
- از معاصران: شعاع‌الملک شیرازی، حیدرعلی کمالی اصفهانی، ملک‌الشعراء بهار، حسین مسرور دکتر پرویز نائل خانلری، محمدحسین شهریار، جلال‌الدین همایی، مهدی اخوان ثالث، پژمان بختیاری، غلامعلی ادیب برومند، فریدون مشیری ۱۱۴-۱۱۶

ب- تجلیل از مقام فردوسی در آثار نویسندگان ایرانی از قرن ششم تا عصر حاضر:

- از قدما: نظامی عروضی سمرقندی، محمد عوفی، جلال‌الدین محمدخوافی، دولت‌شاه سمرقندی، امیرعلیشیر نوایی، قاضی نورالله شوشتری، اوحالدین بلجانی کازرونی، آذریگدلی، رضاقلی‌خان هدایت ۱۱۶-۱۱۸
- از معاصران- سی و چهارتن از: ادیبان، محققان و نویسندگان که به ترتیب حروف الفبایی نامشان معرفی شده‌اند ۱۱۸-۱۱۹

- از پیام فرهنگستان زبان و ادب فارسی به کنگره بین‌المللی هزاره تدوین شاهنامه. ۱۲۰
- از خطابه سید محمد خاتمی رئیس‌جمهور ایران به کنگره جهانی مذکور. ۱۲۱-۱۲۰
- ج- سیمای ادبی و فکری فردوسی در آئینه آثار ادیبان غیرایرانی هوادار او:
- این اثیر، آلفونس دولامارتین، سنت بو، ویکتور هوگو، ژول مِل، پیل فور، شبلی نعمانی، هرمان اته، ادوارد برون، تئودور نلدکه، پروفیسور روماسکوویچ، ی. برتلس، عبدالوهاب عزّام، هانری ماسه، یان ریپکا، فدریکو مایور. ۱۲۶-۱۲۱
- آخرین و تازه‌ترین داوریه‌های منصفانه ایرانشناسان خارجی درباره عظمت کار فردوسی ۱۲۶
- مآخذ و پی‌نوشتها. ۱۳۰-۱۲۷
- کتابنامه. ۱۳۲-۱۳۰

دفتر دوم: شاهنامه، تحلیل و بررسی ابعاد لفظی و معنوی آن

بخش اول از دفتر دوم- مآخذ شاهنامه

- ۱- روایات شفاهی نقل شده از موبدان و دهقانان. ۱۳۷
- ۲- آثار مکتوب: ۱۳۸-۱۳۷
- شاهنامه ابومنصوری. ۱۴۰-۱۳۸
- داستانهای پراکنده ۱۴۱-۱۴۰
- اضافاتی که شاهنامه نسبت به اصل کتاب شاهنامه ابومنصوری دارد ۱۴۲-۱۴۱
- مآخذ و پی‌نوشتها ۱۴۲
- کتابنامه ۱۴۴-۱۴۲

بخش دوم از دفتر دوم: شاهنامه و تقسیمات آن از لحاظ موضوعی

- محتوای شاهنامه و تقسیم‌بندی مطالب آن- از آغاز تا پایان- ۱۴۷-۱۵۰
- الف- دوران اساطیری: ۱۵۰
- ۱- پادشاهی کیومرث نخستین امیر شاهنامه ۱۵۰
- ۲- پادشاهی هوشنگ ۱۵۰
- ۳- پادشاهی تهمورث دیوبند ۱۵۱-۱۵۰
- ۴- پادشاهی جمشید و فراز و فرود زندگانی او و تباہیش به دست ضحاک ۱۵۲-۱۵۱
- ۵- پادشاهی ضحاک و اضمحلال او توسط کاوه آهنگر و فریدون ۱۵۳-۱۵۲
- ب- دوران پهلوانی ۱۵۵
- ۱- پادشاهی فریدون فرّخ ۱۵۶-۱۵۵
- ۲- سلطنت منوچهر ۱۵۷-۱۵۶

۱۵۷.....	۳- پادشاهی نوذر
۱۵۷-۱۵۸.....	۴- سلطنت زوتهماسب
۱۵۸.....	۵- پادشاهی گرشاسب
۱۵۸-۱۵۹.....	۶- سلطنت کیقباد
۱۶۰-۱۶۱.....	۷- پادشاهی کیکاوس
۱۶۱-۱۶۳.....	۸- پادشاهی کیخسرو فرزند سیاوش
۱۶۳-۱۶۶.....	۹- پادشاهی لهراسب
۱۶۶-۱۶۷.....	۱۰- سلطنت گشتاسب
۱۶۷-۱۷۰.....	- چند نکته درباره ادوار اساطیری و پهلوانی شاهنامه
۱۷۰.....	ج- دوران تاریخی شاهنامه
	- ادوار پادشاهی: ۱- بهمن پسر اسفند (اردشیر درازدست) ۲- همای همسر بهمن ۳- داراب
	فرزند بهمن ۴- دارا ۵- اسکندر ۶- اردشیر پاپکان ۷- شاپور اردشیر ۸- اورمزد فرزند شاپور
	۹- بهرام پسر اورمزد ۱۰- بهرام فرزند بهرام ۱۱- بهرام بهرامیان ۱۲- نرسی فرزند بهرام ۱۳-
	اورمزد پسر نرسی ۱۴- شاپور ذوالاکتاف ۱۵- اردشیر نیکوکار ۱۶- شاپور بن شاپور ۱۷-
	بهرام پسر شاپور ۱۸- یزدگرد بزهگر ۱۹- بهرام گور ۲۰- یزدگرد پسر بهرام گور ۲۱- هرمزد
	فرزند یزدگرد ۲۲- پیروز پسر یزدگرد ۲۳- بلاش فرزند پیروز ۲۴- قباد پسر پیروز ۲۵-
	کسری انوشیروان فرزند قباد ۲۶- هرمزد پسر انوشیروان ۲۷- خسرو پرویز ۲۸- شیرویه
	فرزند خسرو ۲۹- اردشیر پسر شیرویه ۳۰- فراتین گراز ۳۱- پوران دخت ۳۲- آزد مدخت ۳۳-
	فرخزاد ۳۴- یزدگرد سوم سامانی ۳۵- ماهوی سوری ۱۷۰-۱۸۱.....
	- جمع پنجاه دوره پادشاهی در سه بخش اساطیری، پهلوانی و تاریخی شاهنامه ۱۸۱.....
	مآخذ و پی‌نوشتها ۱۸۱-۱۸۴.....
	کتابنامه ۱۸۴-۱۸۵.....

بخش سوم از دفتر دوم: داستانهای معروف شاهنامه

۱۸۹.....	مدخل: انواع داستانهای موجود در شاهنامه
۱۸۹-۱۹۰.....	۱- رخدادهای اسطوره‌ای
۱۹۰-۱۹۱.....	۲- داستانهای پهلوانی-رزمی
۱۹۱.....	۳- داستانهای تاریخی رزمی
۱۹۱-۱۹۳.....	۴- داستانهای عاشقانه
۱۹۳.....	کتابنامه مربوط به داستانهای شاهنامه از لحاظ ساختار و شیوه هنر داستان‌پردازی
۱۹۴.....	معروفترین داستانهای حماسی شاهنامه
۱۹۴-۱۹۵.....	الف- داستان اسطوره‌ای و نمادین ضحاک مار دوش و قیام کاوه آهنگر علیه او- کتابنامه
۱۹۵-۱۹۶.....	ب- داستان فریدون و سه پسر او: سلم و تور و ایرج و کشته شدن ایرج به دست برادران

کتابنامه	۱۹۶-۱۹۷
ج- داستان زال زر، زادن او و پرورده شدنش نزد سیمرغ و... تا ازدواج با رودابه- منابع	۱۹۷-۱۹۹
د- داستانهای مربوط به زندگانی رستم و جنگهای او	۱۹۹
۱- هفتخوان رستم در جنگ مازنداران- مأخذ	۱۹۹-۲۰۱
۲- داستان رستم و سهراب و اهداف فردوسی در سرودن آن- منابع	۲۰۱-۲۰۹
ه- داستان سیاوش و کشته شدن مظلومانه او در تورانزمین- کتابنامه	۲۱۰-۲۱۵
و- داستان پسران سیاوش، کیخسرو و فرود- مأخذ	۲۱۵-۲۱۹
ز- داستان بیژن و منیژه و رهایی آنان توسط رستم- منابع	۲۲۰-۲۲۳
ح- داستان اسفندیار و هفتخوان او برای رهایی خواهرانش از اسارت ارجاسب	۲۲۴-۲۲۶
ط- داستان جنگ رستم و اسفندیار و هدف فردوسی از سرودن آن	۲۲۶-۲۳۱
کتابنامه	۲۳۱-۲۳۲
ی- داستان کشته شدن رستم به توطئه برادرش شغاد- مأخذ	۲۳۲-۲۳۵
ک- داستان اسکندر مقدونی و پادشاهی او در ایران و دیگر رخدادهای... منابع	۲۳۶-۲۳۷
ل- داستان بهرام چوبینه و شورش او علیه هرمز چهارم و خسرو پرویز- کتابنامه	۲۳۷-۲۴۰
مأخذ و پی نوشتها	۲۴۰-۲۴۱

بخش چهارم از دفتر دوم: قهرمانان حماسه آفرین ایرانی در شاهنامه

مقدمه	۲۴۵-۲۴۶
۱- پهلوانان معروف- کتابنامه	۲۴۶-۲۵۰
- زنان نامدار شاهنامه- کتابنامه	۲۵۰-۲۵۳
۲- جهان پهلوان رستم و شگفتیهای زندگانی او از تولد تا مرگ	۲۵۳-۱۵۷
- بزرگداشت رستم از زبان امیران و پهلوانان	۲۵۷-۲۵۸
- روحیات و مکارم اخلاقی رستم	۲۵۸-۲۶۳
- فرزندان دلاور رستم	۲۶۳-۲۶۴
- کتابنامه	۲۶۴-۲۶۵
۳- امیران شاهنامه	۲۶۶
الف- امیران آرمانی دادگستر در اوج	۲۶۶-۲۷۰
ب- پادشاهان منقور بیدادگر در حضيض	۲۷۰-۲۷۷
- کتابنامه	۲۷۷-۲۸۰
- مفهوم شاه واقعی از دیدگاه فردوسی	۲۸۰-۲۸۲
- برتری امیران ستایش شده در شاهنامه بر شاهان حماسه های تاریخی- شواهد	۲۸۲-۲۸۸
مأخذ و پی نوشتها	۲۸۸-۲۹۰

بخش پنجم از دفتر دوم: جنبه‌های معنوی شاهنامه

مقدمه	۲۹۳-۲۹۴
الف- اعتقادات، علائق و آرمانهای فردوسی:	۲۹۴
۱- اعتقاد به خداوند و برحق دانستن دین اسلام و پیامبری حضرت محمد (ص) و ولایت‌مداری علی (ع)	۲۹۴
۲- اعتقاد به پایگاه بلند انسان کامل در آفرینش	۲۹۴-۲۹۵
۳- اعتقاد به دو گوهر فاخته: خرد و جان	۲۹۵-۲۹۶
۴- اعتقاد به اهرمن‌ستیزی و نفس‌کشی به منظور دستیابی به بهروزی معنوی	۲۹۶-۲۹۷
۵- اعتقاد به سرنوشت و قضا و قدر الهی- همراه با باور مندی به حاصل کوشندگی انسان و ...	۲۹۷-۲۹۹
۶- اعتقاد به حکمروایی عدل و نظم بر جهان آفرینش	۲۹۹-۳۰۳
۷- اعتقاد به شایسته‌سالاری روحانی و تأیید الهی در رهبری جامعه با طرح «فره‌ایزدی»	۳۰۳-۳۰۶
۸- اعتقاد به «حب‌الوطن من‌الایمان» یا ایران‌دوستی و باور مندی به برتری نژاد ایرانیان	۳۰۶-۳۱۱
۹- اعتقاد به عفت کلام و پاکی اندیشه و رفتار	۳۱۱-۳۱۳
۱۰- اعتقاد به قراردادهای منزه اجتماعی: نظیر: ازدواج به منظور تشکیل خانواده و دستیابی فرزندان خلف	۳۱۳-۳۱۷
۱۱- اعتقاد به عشق‌های معنوی پاک و شایستگی زنان فرزانه نژاده	۳۱۷-۳۲۱
۱۲- اعتقاد به داد بودن و حقانیت مرگ و دل‌ن بستن به زخارف دنیوی	۳۲۱-۳۲۵
ب- اندیشه‌های اخلاقی فردوسی یا پسندها و ناپسندهای مورد نظر او:	
۱- پسندها یا فضایل اخلاقی، ذیل ۲۹ عنوان به ترتیب حروف الفبائی	۳۲۶-۳۳۰
۲- ناپسندها یا رذائل اخلاقی، ذیل ۲۸ عنوان به ترتیب حروف الفبائی	۳۳۰-۳۳۳
مآخذ و پی‌نوشتها	۳۳۵-۳۳۸
الف- کتابنامه مربوط به میحث اعتقادات و آرمانهای فردوسی	۳۳۸-۳۴۱
ب- کتابنامه مربوط به بحث پسندها و ناپسندها در شاهنامه	۳۴۱-۳۴۲
ج- باورهای فراطبیعی و خارق‌العاده اسطوره‌ای موجود در شاهنامه:	
۱- آب حیات	۳۴۳
۲- آتش و گذشتن بی‌گناه به سلامت از آن	۳۴۳
۳- ابلیس و ظهور او در چهره‌های خوالگیر و پزشک بر ضحاک	۳۴۳-۳۴۴
۴- اژدها	۳۴۴
۵- اسرافیل و ظاهر شدن بر اسکندر	۳۴۴-۳۴۵
۶- پیشگوئیاها و فالزدها درباره رخدادهای آینده	۳۴۵-۳۴۶
۷- جادو و جادوگری	۳۴۶-۳۴۷
۸- جام گیتی‌نمای کیخسرو	۳۴۷-۳۴۸
۹- خوابها و خواب‌گزاریاها	۳۴۸-۳۴۹

۱۰- دیوان	۲۳۹-۲۵۰
۱۱- روئین‌تنی اسفندیار	۲۵۰
۱۲- سبز شدن گیاه سیاوش‌شان در محل به خاک ریختن خون سیاوش	۲۵۰-۲۵۱
۱۳- سروش یا هاتف غیبی	۲۵۱-۲۵۲
۱۴- سرو کاشمر و بالندگی خارق‌العاده آن	۲۵۲-۲۵۳
۱۵- سیمرغ، مرغ اهورایی	۲۵۳-۲۵۴
۱۶- عمرهای بلند افسانه‌ای بعضی از امیران و پهلوانان	۲۵۴
۱۷- قامتهای بلند هشتاد متری پهلوانانی چون افراسیاب	۲۵۴-۲۵۵
۱۸- کرم هفتواد	۲۵۵-۲۵۶
۱۹- گفتگوی اسکندر یا مرغان و با درخت گویا و	۲۵۶-۲۵۷
۲۰- ماران بر آمده بر دوش ضحاک و خوراک آنها	۲۵۷-۲۵۸
۲۱- نیایشهای در زمان اجابت شده طلسم‌شکن	۲۵۸-۲۶۰
۲۲- هوشمندی و توانایی خارق‌العاده اسپانی چون: رخس و شیرنگ و	۲۶۰-۲۶۲
باورهای فوق طبیعی دیگر	۲۶۲-۲۶۳
مآخذ و پی‌نوشتها	۲۶۴
کتابنامه	۲۶۵

بخش ششم از دفتر دوم: جنبه‌های ادبی و ویژگیهای فنی شاهنامه

مدخل:	۲۶۹
۱- زبان فارسی و نوع واژگان شاهنامه- کتابنامه‌ها	۲۶۹-۲۷۷
۲- کاربرد قواعد دستور زبان فارسی در شاهنامه- مآخذ	۲۷۷-۲۸۰
۳- تلمیحات، تمثیلات، ضرب‌المثلهای قابل تفسیر موجود در شاهنامه- کتابنامه	۲۸۰-۲۸۹
۴- آرایشهای لفظی و معنوی موجود در شاهنامه	۲۸۹
الف- صنایع (آرایه‌های) بدیعی	۲۹۲-۲۹۶
ب- صور خیال: تشبیهات، استعارات و توصیفات بدیع- گونه‌هایی از وصفهای متنوع- و کتابنامه مربوط	۲۹۶-۳۰۷
۵- وزن، قافیه و موسیقی کلمات در شاهنامه- منابع	۳۰۷-۳۱۲
مآخذ و پی‌نوشتها	۳۱۲-۳۱۴
کتابنامه به زبانهای اروپائی- منتخبی از آثار خاورشناسان درباره شاهنامه فردوسی	۳۱۴-۳۱۶

دفتر سوم: مباحثی دیگر دربارهٔ فردوسی و شاهنامهٔ او

بخش اول از دفتر سوم: تأثیر افکار و اشعار فردوسی در قلمرو زبان و ادبیات فارسی

- تأثیر شاهنامه بر آثار برخی از ادیبان ایرانی بعد از فردوسی و همسوییهای آنان با او ... ۴۲۱-۴۲۴
- الف- کتابنامهٔ مربوط به تأثیری که شاهنامه بر آثار برخی از ادیبان ایرانی گذارده است. ... ۴۲۵-۴۲۶
- نقد و نظرهایی از نویسندگان ایرانی دربارهٔ پژوهشهایی مربوط به شاهنامه. ۴۲۷
- مآخذ و پی‌نوشتها. ۴۲۷-۴۲۸

بخش دوم از دفتر سوم: نفوذ اندیشه و شعر فردوسی در گسترهٔ زبانها و آثار ادبی جهان

- مقدمه ۴۳۱
- موقعیت فردوسی و شاهنامه او در خارج از قلمرو زبان و ادب فارسی. ۴۳۱-۴۳۴
- نوشتهٔ دوگوران «فرانسواکوپه» در بزرگداشت استادطوس: تابوت شاعر غرق گل سُرخ و. ... ۴۳۴-۴۳۵
- دو طریق به منظور بررسی پایگاه بلند فردوسی در گسترهٔ ادبیات جهان ۴۳۵
- طریقهٔ نخست و مآخذ لازم برای تحقق آن. ۴۳۵-۴۳۸
- طریقهٔ دوم- ترجمه‌هایی از کُل شاهنامه یا برخی از داستانهای آن تاکنون انجام گرفته است ۴۳۸-۴۴۱
- کتابنامهٔ مربوط به نقد و نظرهایی که دربارهٔ ترجمه‌های شاهنامه اظهار شده است ۴۴۱-۴۴۳
- مآخذ و پی‌نوشتها ۴۴۳

بخش سوم از دفتر سوم: شاهنامه از دیدگاه ادبیات تطبیقی

- ادبیات تطبیقی چیست؟ ۴۴۸-۴۴۷
- الف- سنجش شاهنامه با ایلیناد: معروفترین حماسه جهان و برتری کار فردوسی بر هم. ... ۴۴۸-۴۵۵
- کتابنامه ۴۵۵-۴۵۶
- ب- مقایسهٔ برخی از داستانهای شاهنامه با داستانهای مشابه در آثار ادب جهان. ۴۵۶
- سنجش نمایشنامهٔ «مکبث» از ویلیام شکسپیر با «داستان بهرام چوبینه» از شاهنامه. ۴۵۶-۴۶۱
- همگونیهایی که میان برخی از آثار ادبی چین باستان و دیگر کشورها با شاهنامه وجود دارد. ۴۶۱-۴۶۲
- کتابنامه ۴۶۲-۴۶۳
- مآخذ و پی‌نوشتها ۴۶۳-۴۶۵

بخش چهارم از دفتر سوم: نسخ شاهنامه: نسخه‌های خطی و چاپی

- نسخ خطی ۴۶۹-۴۷۰
- نسخ چاپی شاهنامه و معروفترین آنها. ۴۷۰-۴۷۲
- تعداد ادبیات شاهنامه، تفاوت‌های نسخ آن بایکدیگر و ضرورت تصحیح و هماهنگ کردن آنها ۴۷۲-۴۷۳
- کتابنامه ۴۷۵-۴۷۸

مآخذ و پی‌نوشتها..... ۴۷۸-۴۷۹

بخش پنجم از دفتر سوم: تأثیر شاهنامه در فرهنگ عامه ایران و ایجاد وحدت ملی

مقدمه: گویندگان وابسته به طبقه خواص و شاعران مردمی مؤثر در فرهنگ عامه ایران..... ۴۸۲-۴۸۳
 - سعدی، حافظ و فردوسی: شاعران متعلق به همه طبقات جامعه ایران..... ۴۸۴-۴۸۵
 - فردوسی شاعر ملی و مؤثر در ایجاد وحدت ملی ایرانیان..... ۴۸۵-۴۸۶
 - نقالان: مروجان فرهنگ شاهنامه..... ۴۸۶
 - تجسم مجالس نقالی در قهوه‌خانه‌های سنتی..... ۴۸۶-۴۸۹
 کتابنامه..... ۴۸۹-۴۹۰
 مآخذ و پی‌نوشتها..... ۴۹۱

بخش ششم از دفتر سوم - تکمله

۱- موضوعات متفرق غیر حماسی موجود در شاهنامه، نظیر:..... ۵۹۵
 - علم نجوم یا اخترشناسی..... ۴۹۵-۴۹۷
 - دانش کشاورزی..... ۴۹۷-۴۹۸
 - جشنهای ملی و برگزاری آئین‌هایی چون سده و نوروز..... ۴۹۸-۵۰۰
 - دیگر موضوعات..... ۵۰۰
 - مآخذ و پی‌نوشتها..... ۵۰۱
 - کتابنامه‌های مربوط به موضوعات متفرق در ۸ بخش..... ۵۰۱-۵۰۷
 ۲- آثار منظوم دیگری غیر از شاهنامه که به فردوسی نسبت داده‌اند..... ۵۰۷
 الف- مثنوی یوسف و زلیخا..... ۵۰۷-۵۱۰
 کتابنامه..... ۵۱۰-۵۱۱
 ب- چند شعر غنایی و اخلاقی در قالبهای: غزل، قطعه، رباعی و..... ۵۱۱-۵۱۴
 مآخذ و یادداشتها..... ۵۱۵

فهرستها:

۱- فهرست آیات..... ۵۱۹
 ۲- فهرست احادیث نبوی و اقوال ائمه(ع)..... ۵۲۰
 ۳- فهرست اعلام
 الف- نام اشخاص، خاندانها فرقه‌ها و..... ۵۲۱-۵۴۰
 ب- نام جایها: کشورها، شهرها، دانشگاهها و..... ۵۴۱-۵۴۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیشگفتار

در جلد اول کتاب حاضر، چشم‌اندازی از قلمرو گسترده ادبیات حماسی ایران ترسیم گردید و به ترتیب درباره: حماسه و ادبیات حماسی، معروفترین حماسه‌های منظوم جهان، اسطوره و پیوند آن با رخداد‌های حماسی، اساطیر ایران کهن در روایات باستانی، حماسه ملی و بنیاد آن در آثار ادب اوستایی و پهلوی و چگونگی تدوین و نظم آنها پس از اسلام و عواملی که در پیدایش منظومه‌های حماسی ملی در قرنهای اول تا چهارم هجری مؤثر بوده‌اند، معرفی آثار حماسی که قبل و بعد از فردوسی به سلک نظم در آمده است، همچنین درباره حماسه‌های تاریخی و مذهبی - که به دلایلی از قرن ششم هجری جایگزین حماسه‌های ملی می‌شود - و درباره حماسه‌های عرفانی و مجملی از وضع حماسه سرایی در دوره معاصر - قبل و بعد از انقلاب اسلامی - مطالبی ارائه شد.

بنابراین با در نظر گرفتن آن چشم‌انداز وسیع که در مقام تشبیه - شاید بتوان آن را به رشته کوهستانی رفیع و استوار پوشیده از برف و دامنه‌هایی آکنده از جنگلهای سرسبز و خرم و رودخانه‌هایی خروشان جاری در دره‌های روحناز آن، مانند کرد؛ اینک با پشت سرگذاردن مباحث جلد اول - در واقع به پای بلندترین قله این کوهسار سر بر آسمان افراشته، یعنی: شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی، رسیده‌ایم، اثری که از لحاظ استحکام سخن و بلندی اندیشه و لطافت ذوق و هنر شاعری سراینده آن، چونان قله‌های شکوهمند دماوند و الوند ایرانزمین است، که از سلسله جبال عظیم ادب فارسی، سر بر آسمان جلال برآورده و به برکت جویبارهایی از حکمت و معرفت و ادب که از پیکره آن جاری است، بوستان ادبیات همیشه سرسبز فارسی را در طی قرن‌ها خرمی بخشیده و موجب پیدایش و بالتدگی آثار متعدد حماسی بعد از خود - در شاخه‌های ملی، تاریخی و مذهبی - گشته است. و به حق معمار چیره دست آن، کاخی چنان شکوهمند را از سخن بنا کرده است، که به قول خودش: «از باد و باران روزگاران گزندی نمی‌بیند» و همچنان پا برجا، در انتظار نسل‌های امروز و فرداهایی نزدیک

و دور است تا در سایه‌اش بیاسایند و از ثمرات معنوی و اخلاقی تعبیه شده در آن، برخوردار گردند. و مآلاً آنان که دارای «هش و رأی و دین» هستند، بر سراینده آن درودها فرستند و آفرینها گویند.

شاهنامه: الگو یا مظهر و مثلی اعلاست، از سابقه معرفت و فرهنگ چندین هزار ساله ایرانیان نژاده، ملتی که تا کنون در سازندگی تمدن جهان نقشی مؤثر داشته است. در این منظومه سترگ، که هم جنبه ملی دارد و هم جنبه دینی، اندیشه‌ها و حکمت‌های اسلامی حکیم فرزانه طوس زیربنای موضوعات معنوی و اخلاقی آن را تشکیل می‌دهد، خوبی و بدی، خیر و شر که نمادهایی از: نور و ظلمت، یا نیروهای اهورایی و اهریمنی هستند: در سراسر این اثر، به نیروی ذوق، هنر آفرینی و بلاغت سراینده توانای آن، جلوه‌گرند. و جنگ‌هایی که قهرمانان ایرانی شاهنامه- بویژه در ادوار: اساطیری و پهلوانی آن- با دشمنان ایرانزمین و دیوان می‌کنند، در جهت تبلیغ و توسعه پسندها، خوبیها و مکارم اخلاقی انسان متکامل، و از بین بردن ناپسندها، بدیها و ذائل اخلاقی- و برقراری عدالت و مردمی در جوامع انسانی است. لذا تا جهان باقی است و گردونه تاریخ همچنان به آهنگ و پویایی خویش ادامه راه می‌دهد و حماسه و ادبیات حماسی که تجلیگاه آرمانهای بلند و مقدس ملت‌های بزرگی چونان ایرانیان آزاده خدایست، بشردوست و اهریمن‌ستیز است و پیوسته صدرنشین ارزشهای هنری و ادبی انسانهای فضیلت‌جو خواهد بود، مآلاً فردوسی و شاهنامه او که بلندترین قله در چشم‌انداز ادبیات فارسی، بلکه در آثار ادبی جهان است، چونان بنیانی مرصوص و رفیع از طوفانهای فتنه‌زای روزگاران مصون و پایدار خواهد ماند. و ارزشهای اهورایی نظیر: ستم‌ستیزی، عدالتخواهی و آزادی، در پرتو انوار زندگی بخش آن بالندگی و شکوفایی دائمی خود را حفظ خواهد کرد، و به تعالی روح و اندیشه و بروز استعداد‌های هنری و دینی آیندگان کمک خواهد کرد.

بی‌گمان پی بردن به عظمت کار جاودانه‌ای که استاد فرزانه طوس به انجام آن دست یازیده، به پژوهشی وسیع و کامل نیاز دارد. و در اثبات بلندی قدر و عظمت مقام او، شاید داوری صاحب‌نظران و سخن‌شناسانی- که در طول حدود هزار سالی که از مرگ صوری آن نابغه بزرگ سخن و اندیشه و هنر می‌گذرد- درباره وی به عمل آورده‌اند، کافی باشد، که از

جمله آنها، اظهار نظر ادیبی معنی‌یاب و فردوسی‌شناس درخور تأمل است، که اظهار داشته: «اگر ملت ایران تمام ثروت خود را از عصر محمود غزنوی تاکنون، در یک کفه ترازو قرار دهد و شاهنامه فردوسی را در کفه دیگر، در پیشگاه خردمندان و صاحب‌دلان جهان، این کفه سنگین تر خواهد بود. زیرا به دست آوردن زر و سیم از منابع دریایی و زمینی به حد وفور امکان دارد، ولی پدید آمدن شاعری چون فردوسی، با آن همه لطف طبع و کمال ذوق که شاهنامه پردازد و به بازار ادب عرضه کند، محال و ممتنع است. چنانکه هم اکنون که در درست ده قرن از زمان او می‌گذرد، چنین کسی نیامده است.»* و بدین جهت نگارنده این سطور در پایان دفتر اول کتاب حاضر، فصلی را با عنوان «دیدگاهها» فراهم نموده است، که نظریات و داوریه‌های هفتاد و پنج تن از ادیبان فرهیخته و نویسندگان و شاعران شهیر ایرانی و غیرایرانی، حتی اعتقاد چند نفر از دانشمندان مذهبی را - از گذشته و حال - درباره فردوسی و شاهنامه او، در آن فصل نقل کرده که خوانندگان سخن‌سنج گرامی از رهگذر بزرگداشت‌های مزبور، می‌توانند پایگاه رفیع استاد طوس را در قلمرو ادب و معرفت، بهتر بشناسند.

بنابراین، به هنگام طراحی مطالب کتاب دو جلدی: «قلمرو ادبیات حماسی ایران» به منظور آنکه درباره شاهنامه و جهان‌بینی و آراء و هنر شاعری فردوسی و تأثیری را که شخصیت و اثر او در ادبیات فارسی و گویندگان حماسه‌سرای بعد از خود گذارده است، در مجالی بیشتر، بررسی انجام گیرد، جلد دوم کتاب حاضر، اختصاص به وی داده شد، با این امید که نگارنده - با یاری خداوند - توانسته باشد حق مطلب را در حد امکان و در خور بضاعت مزاجه خویش، درباره وی ادا کند.

در تدوین این کتاب به بیش از هزار مقاله و کتاب مراجعه شده و در هر فصل: بغیر از منابعی که مؤلف خود از آنها سود برده و این مراجع را در بخش پی‌نوشتها و مآخذ هر فصل مشخص کرده، در پایان بخشهای مذکور، کتابنامه‌ای را که شامل تعدادی مقاله و کتاب مربوط به موضوع آن قسمت می‌باشد، ارائه نموده است، تا پژوهندگانی که علاقه‌مند به

* رک: بخش ششم از دفتر اول کتاب حاضر: دیدگاهها، برگرفته از مقاله: سخنی درباره شاهنامه، در مجموعه مقالات: فردوسی و شاهنامه، ص ۸۱.

تفحص بیشتر هستند، بتوانند با مراجعه به آنها بهره بیشتری برند و دستشان به منظور پژوهش دقیقتر موضوعات مورد نظرشان، بازتر باشد.

یادآوری چند نکته ذیل، شاید برای بعضی از خوانندگان سخن‌سنج گرامی از جهت آشنایی بیشتر با این کتاب، خالی از فایده نباشد:

الف- به هنگام تدوین مطالب جلد دوم قلمرو ادبیات حماسی ایران، که اختصاص به زندگی و آراء و جهان بینی حکیم ابوالقاسم فردوسی و بررسی شاهنامه او دارد، ضمن آنکه نگارنده این سطور برای تحلیل مطالب مورد بحث و مستند بودن آنها، از دهها مأخذ معتبر استفاده کرده و در دفترهای سه گانه کتاب که جمعاً شامل هیجده بخش می باشد، صدها کتاب و مقاله را به زبانهای: فارسی، انگلیسی، فرانسه، آلمانی و عربی در کتابنامه‌های مربوط به هر قسمت معرفی نموده است، اما در اغلب مباحث- بویژه- در دفترهای دوم و سوم- به منظور آنکه مطالب ارائه شده مستند به سخنان خود فردوسی باشد، ضمن آنکه برای دستیابی به این هدف، چندبار شاهنامه را از ابتدا تا انتها مطالعه کرده و در این رهگذر، گاه برای پیدا کردن بیت یا ابیاتی از نامه نامور و مشخص کردن جای آنها در این منظومه- به راهنمایی کشف‌الابیات دو جلدی شاهنامه، تألیف: دکتر محمد دبیرسیاقی- با توجه به این که مبنای کار ایشان در تنظیم الفبایی ابیات، نسخه «ترنر ماکان» چاپ کلکته است، و مستندات این بنده در کتاب حاضر براساس نسخه هفت جلدی «ژول مل فرانسوی» می باشد، مآلاً در مواردی، نگارنده مدتها وقت صرف کرده تا آن بیت را در نسخه اخیر به دست آورده و جایش را مشخص نموده و احیاناً اگر ابیات مورد نظر در نسخه ژول مل نبوده است- ناگزیر- آنها را در بخش مأخذ و پی‌نوشتها به کشف‌الابیات مذکور ارجاع داده است.

ب- انتخاب نسخه هفت جلدی شاهنامه، تصحیح: ژول مل- به عنوان مأخذ اصلی برای استناد به ابیات آن: بدین دلایل عملی شده است: زیرا، این اثر، جزء معتبرترین نسخ چاپی شاهنامه در جهان به شمار می‌رود. دو دیگر این که: ابیات آن شماره گذاری شده است. و سدیگر: شاید به واسطه انسی بوده که مؤلف از سالها قبل با آن دارد، چنانکه نیازهای خود را تاکنون- در اغلب موارد- از طریق این نسخه برطرف کرده است.

ج- در کار تدوین و گردآوری منابع ارائه شده در کتابنامه‌های کتاب حاضر، در وهله

نخست- نگارنده- از مآخذی نظیر: فهرستِ مقالاتِ فارسی ایرج افشار، و کتابشناسی فردوسی، از همین پژوهنده، یا از مجموعه مقالاتی که به مناسبت‌هایی ویژه دربارهٔ فردوسی و شاهنامهٔ او در یکصد سالِ اخیر طبع و نشر شده است، سود جسته. نظیر: مجموعه مقالات: «هزارهٔ فردوسی» «فردوسی نامه مهر» «نمیرم از این پس که من زنده‌ام» «شاهنامهٔ فردوسی پدیده بزرگ فرهنگی در تمدن جهانی» و... و بی‌گمان آثارِ برخی از فردوسی‌شناسان نامور معاصر، مانند: مرحومان: ملک‌الشعراء بهار، مجتبی مینوی، محمد محیط طباطبایی، دکتر ذبیح‌الله صفا و آقایان: دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن، دکتر جلال خالقی مطلق و... راهنمای وی در دسترسی به مآخذ لازم دربارهٔ استاد فرزانهٔ طوس و شاهنامهٔ او بوده است.

د- با توجه به این که نگارندهٔ این سطور، از طرفِ گروه زبان و ادبیات فارسی شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها وابسته به پژوهشگاه علوم انسانی و تحقیقات فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری، مأمور و موظف به تألیفِ کتابی با عنوان «قلمرو ادبیات حماسی ایران» بوده است، که باید در آینده، مرجع اصلی مطالعهٔ استادان و دانشجویان رشتهٔ زبان و ادب فارسی در مقاطع دکتری و کارشناسی ارشد- در زمینهٔ ادبیات حماسی- باشد، لذا همانطور که در پیشگفتارِ جلد اول نیز به آن اشارت شد- اگر در بخش‌هایی از دو جلدِ کتابِ حاضر- احياناً- ملاحظه می‌شود که حجم کتابنامه‌های معرفی شده نسبت به متن اصلی- ظاهراً- مفصل به نظر می‌رسد، علتِ این امر مربوط می‌شود به هدف اساسی مؤلف در تحقیق و تدوین کتاب مورد نظر، که توجهش بیشتر به مآخذشناسی تحلیلی و ارائه منابع لازم برای شناختِ قلمرو ادبیات حماسی فارسی بوده است، تا نگارش و بررسی تفصیلی موضوعات مطرح شده در کتاب. و یا به تعبیری دیگر: نگارنده- به عمد- نخواسته است تا نظریات شخصی خود را در هر موردی به صورت گسترده و با رأی قاطع و نظر جزمی اظهار دارد، بلکه ترجیح داده تا پژوهش مفصل همراه با داوری نهایی دربارهٔ مباحث مطرح شده را، به قدرت استنباط خود خوانندگان جستجوگر سخن سنج و گذارد. البته با اطمینان به این که آنان، از طریق منابع معرفی شده، که حاصل برداشتهای متفاوت نویسندگان آنهاست و یقیناً منطبق با سلیقه‌ها و خواسته‌های متفاوت خوانندگان نیز خواهد بود، مآلاً خود به آنچه

می‌پسندند و تشخیص می‌دهند برسند و از آن آثار استفاده کنند. لذا: چنانچه در بعضی از بخشهای کتاب، اگر حجم مراجع معرفی شده ظاهراً زیاد به نظر آید، علت آن: نکته‌ای بوده است، که درباره آن توضیح داده شد.

و- با آنکه هدف اصلی در تدوین کتاب حاضر بررسی آراء فردوسی و شاهنامه او از دیدگاه ادب حماسی بوده- و با این امید که وظیفه مذکور در حد توان و مساعی نگارنده این سطور انجام یافته باشد- ولی با عنایت به این نکته که در بررسی همه جانبه شخصیت والای استاد طوس، با داشتن آن همه اطلاع وسیع و جایگاه رفیعش در قلمرو زبان و ادب فارسی و با احساس نیاز به این که ضروری است به اثر وی، غیر از بُعد حماسی نیز توجه شود، و از سویی پیرامون دیگر اشعاری که غیر از شاهنامه به وی نسبت داده شده، مطالعه گردد؛ لذا به منظور دستیابی به این اهداف فرعی، بخش ششم از دفتر سوم کتاب به عنوان تکمله مباحث مطرح شده در سایر قسمتها، به موضوعات متفرقه غیر حماسی موجود در شاهنامه و به پژوهشی درباره مثنوی یوسف و زلیخا که برخی از محققان، آن را از فردوسی دانسته‌اند، اختصاص داده شد و در پایان این بخش درباره اشعار دیگری که در قالبهای غزل، قطعه و... با محتوای غنایی و تعلیمی به استاد طوس نسبت داده‌اند، بحثی به عمل آمد. که امیدوار است مورد استفاده خوانندگان ارادتمند به فردوسی و شعر او واقع گردد.

ز- با اذعان به نقائص و کاستیهایی که در کتاب حاضر موجود است و این که شاید نگارنده ضمن مطالعات خویش نتوانسته است به منابع ارزنده دیگری که نام آنها در این کتاب نیامده است، دسترسی پیدا کند و مآلاً از فیض مطالعه‌شان محروم مانده است و با این امید که با راهنمایی خوانندگان صاحب نظر توفیق یابد آنها را در آینده بیابد و در چاپهای بعد از آنها سود جوید، شاید به جرأت بتوان اظهار کرد: که این کتاب از لحاظ مباحث جدیدی که در آن مطرح و بررسی شده است، در قیاس با آثار مشابه آن که تا حال تألیف شده است، از تازگی‌هایی برخوردار و شاید در نوع خود ممتاز باشد. موضوعاتی نظیر: بحث تفصیلی دیانت و جهان بینی فردوسی، شعوبیت و ایران دوستی او، مخالفان و موافقان استاد طوس از روزگار او تا عصر حاضر، سیمای فکری و ادبی فردوسی در آئینه آثار بزرگانی از مشاهیر ادب ایران و سایر کشورهای جهان، تحلیل معروفترین داستانهای شاهنامه و اهداف بلندی که